

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alle boomschenders zijn gewaarschuwd! Geselborden uit de achttiende eeuw

Hartog, M.I. den

Citation

Hartog, M. I. den. (2023). Alle boomschenders zijn gewaarschuwd!: Geselborden uit de achttiende eeuw. *Inbrabant*, 14(1), 6-13. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3636671>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3636671>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Alle boomschenders zijn gewaarschuwd! Geselborden uit de achttiende eeuw

Een man staat met zijn polsen, middel en voeten vastgeketend aan een boom. Zijn bovenlichaam is ontbloot, zijn ogen heeft hij ten hemel geslagen. Rechts van hem staat een man met een witte pruik in achttiende-eeuwse kleding. In beide handen houdt hij een takkenbos, en hij staat klaar om de geketende man ermee te slaan. Het schilderij is wat gehavend, maar als je goed kijkt, zie je dat de rug van de geketende man bebloed is. Onderaan het paneel staat in witte letters de tekst "Boome Schenders Straf". Het schilderij is niet groot, zo'n 65 bij 55 centimeter, en heeft kunsthistorisch weinig waarde. Toch is het een even gruwelijk als fascinerend tafereel dat allerlei vragen oproept. Waarom wordt deze man precies gestraft? Wat was boomschenden? Waar komt dit bord vandaan? Wie heeft het laten maken? En waarom?

Het zogenoemde 'boomschendersbord' is een van de meest intrigerende objecten uit de historische collectie van Het Noordbrabants Museum. Het paneel past in de traditie van verbodsborden, bedoeld om mensen te weerhouden van het plegen van een strafbaar feit. Verbodsborden kennen wij nu nog: ronde borden met een rode cirkel eromheen, soms met en soms zonder rood kruis. Bij de hedendaagse borden ligt de nadruk meestal op het delict zelf. We zien bijvoorbeeld een geab-

straheerde sigaret of wildplassende figuur. Bij de vroegmoderne verbodsborden lag de nadruk op de consequenties. Met een realistische verbeelding van een geselsceene hoopten de opdrachtgevers van zo'n bord mogelijke overtreders te ontmoedigen.

Herkomst

Het boomschendersbord werd in 1910 aan het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant geschonken door jonkheer Alexander Frederik Oscar van Sasse van Ysselt. De museumcollectie van het Genootschap maakt nu deel uit van Het Noordbrabants Museum. Van Sasse van Ysselt (1852-1932) was een vooraanstaand Brabants jurist en politicus en bovendien zeer actief als historicus en verzamelaar.

Anoniem, *De Boomschendersstraf*, 1700-1800. (Olieverf op paneel, 65 x 44,5 cm. Foto: Peter Cox. Collectie: Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

BOOME SCHENDERS STRAF

Jr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt in zijn werkkamer, 1929. (Fotopers-bureau 'Het Zuiden', 's-Hertogenbosch Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch)

Dat ook het boomschendersbord deel uitmaakt van zijn verzameling is goed te verklaren: het onderwerp lijkt hem te hebben gefascineerd. De eerste grote historische studie van Van Sasse van Ysselt ging over het zogeheten "recht van voorpoting" of "pootrecht" – het recht van grondbezitters in de Meierij om langs de rand van de openbare weg bomen te planten en te rooien. Het boomschendersbord was bedoeld om dit recht te beschermen: wie zonder toestemming bomen rooide, zou worden gezeseld.

Het boomschendersbord is uniek in zijn soort – andere overgebleven exemplaren zijn nog niet bekend. Dankzij geschreven bronnen weten we wel dat er veel meer van dit soort borden zijn gemaakt, zowel in Brabant als in andere provincies. Sporen daarvan zijn bijvoorbeeld gevonden in dorpsrekeningen, waarin de inkomsten en uitgaven van de gemeentekas werden bijgehouden. In Hilvarenbeek kreeg Cornelis van Heusden in 1740 drie gulden voor het maken van een bordje voor "der straffe der boomschenderij". Het dorpsbestuur van Veghel betrok in 1750 voor hun twee "geeselsborde op straffe der boome schenders" een schilder uit 's-Hertogenbosch, die daar zeven gulden en tien stuivers voor betaald kreeg. In een dorpsrekening uit Tilburg uit 1759 komen we zelfs de naam van een bekende kunstschilder tegen: Nicolaas Frederik Knip (1741-1808). Hij schilderde "drie waarschouwings borden teegen de boomschenders". Ook in juridische bronnen vinden we informatie over boomschendersborden. Zo weten we dat er in Oirschot in 1770 een bord gehangen

moet hebben, en een tussen Wimmenum en Bergen (Noord-Holland) in 1759.

Functie

De functie van deze boomschendersborden was allereerst het beschermen van bezit. Hout was een kostbaar materiaal als brandstof, maar ook als grondstof voor het maken van bijvoorbeeld huizen, meubels en gereedschap. Eeuwenlang hadden mensen uit de bossen gehaald wat zij nodig hadden. Toen in de achttiende eeuw werd begonnen met de herbebossing van Brabant, probeerden grondeigenaren die praktijk aan banden te leggen. Zowel particuliere eigenaren als gemeentebesturen investeerden veel geld in het aanplanten van bomen en wilden niet dat de nieuwe aanwas door stropers werd vernield of gestolen.

Het verbod op boomschenden is terug te vinden in verschillende achttiende-eeuwse ordonnanties, die door Hein Vera en Herman de Wit op hun website ter ondersteuning van genealogisch onderzoek zijn samengebracht. In 1746 werd het pootreglement van de Meierij vernieuwd en uitgebreid door de Raad van State, in Valkenswaard werd in 1767 een verbod uitgevaardigd door de drossaard, en de regenten van Oirschot waarschuwden potentiële boomschenders in 1772. Het delict "boomschenden" werd in deze ordonnanties gedetailleerd omschreven: men mag bomen niet beschadigen, kappen of omvertrekken; men mag geen takken ervan breken of snijden, "geen dorre en geen groene". Dit verbod betrof zowel de bomen op

Links: Naast het puthuis staat een paal met daarop een Mariakapelletje. De paal diende ook als schandpaal of kaak.
Anoniem, *De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch*, ca. 1530. (Olieverf op paneel, 126 x 67 cm. Foto: Peter Cox. Collectie: Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)
Rechts: Kaak- of schandpaal van 's-Hertogenbosch.

Aan de paal zijn drie ijzeren beugels bevestigd om de handen, het middel en de enkels van de veroordeelde vast te klemmen. (Collectie: Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

delict een rol. Op het afbreken van takken stond een boete van 3 gulden en, als de pleger niet in staat was deze te betalen, gevangenisstraf en de schandpaal. Voor het omvertrekken of kappen van hele bomen stond 25 gulden en als de boete niet kon worden voldaan, dan volgde geseling, brandmerking en verbanning.

Hoewel dit behoorlijk heftige straffen zijn, is niet duidelijk of en hoe vaak deze daadwerkelijk werden opgelegd. Een systematische studie naar de vervolging van boomschenders is nog niet gedaan, maar voorbeelden van rechtszaken zijn her en der te vinden. Zo stond Hendrick Geven in 1680 voor de schepenbank van Heeze, Leende en Zesgehuchten vanwege het weghalen van hout. Jan Smits werd in 1784 door Daniel Cornelis Wesselman, heer van Helmond, voor de schepenbank van Helmond gedaagd voor het illegaal kappen van een boom in het park. In het archief van de Bossche schepenbank voor de periode 1550 en 1803, online beschikbaar via Dataschurk, staan slechts drie verwijzingen naar boomschenden. In twee gevallen is diefstal van hout één van een reeks aan delicten. In 1700 staat een echtpaar voor de rechtbank voor het vernielen van houtgewas, het vergiften van varkens en het in brand steken van een hooiveld – bezittingen van de nieuwe pachter van hun vroegere boerderij. In 1737 wordt een man met de bijnaam Slimme

de erven, wegen en voorhoven van particulieren als de (nieuw aangeplante) bomen langs openbare wegen.

Straf

De straf die de boomschender in het vooruitzicht werd gesteld, verschilde per gemeente. In de ordonnantie van Valkenswaard werd voor elk vergrijp met "lyfstraffe" bedreigd. In de ordonnantie voor de Meierij werd recidive meegewogen, evenals de ernst van het delict. Op het eerste vergrijp stond 12 gulden boete, op het tweede 24 gulden, en op het derde 24 gulden én een "arbitrale correctie", dat wil zeggen een straf waarvan de maat aan de rechter werd overgelaten. Mensen die op heterdaad werden betrapt met messen, sabels, bijlen en andere scherpe instrumenten werden "sonder eenige conniventie aan den Lyve gestraft". Ook in Oirschot speelde de ernst van het

Deze prent was bedoeld om kinderen ervan te weerhouden misdaden te begaan, door ze naar de afgebeelde straffen te laten kijken. Op de tweede rij wordt de geselstraf toegepast. Anoniem, *Kinders wilt dees Printe Leezen, En leert van Jongs op kwaad doen Vreezen*, Te Utrecht, gedrukt by Dirk Kemink, Boek- en Papierverkooper in de Schoute-steeg, 1750. (Twaalf houtsneden op papier, 37,6 x 27,8 cm. Collectie: Het Utrechts Archief)

Het gebouw op de hoek, achter de bomen is herberg 't Bijltje in Vught. Josephus Augustus Knip, *Gezicht van Vught met Lambertustoren*, z.j. (Aquarel op papier, 45 x 35 cm. Foto: Peter Cox. Collectie: Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

Jan Hoppen, woonachtig “op de Boevenheuvel” bij Eersel, niet alleen aangeklaagd voor het stelen van hout en het verwoesten van struiken, maar ook voor de diefstal van laken en voor mishandeling. In deze hele periode komen we slechts één opzichzelfstaand boomschendersdelict tegen: in 1764 worden twee mannen aangeklaagd voor het stelen van houtgewas van “Plantagie de Pals”, het eigendom van een advocaat uit Erp.

Geseling

In alle bovenstaande gevallen wordt geen strafeis genoteerd en worden ook geen straffen vermeld. Dat is opvallend, omdat geseling wel degelijk vaak voor andere delicten werd opgelegd, vooral in de zeventiende en de achttiende eeuw. De straf werd pas op 4 april 1870 afgeschaft, tegelijk met de doodstraf. Alle andere lijfstraffen waren al in 1854 afgeschaft. In het archief van de Bossche schepenenbank zijn 109 vermeldingen van geseling als opgelegde straf te vinden. Het overgrote gedeelte vond plaats tussen ca. 1660 en 1800, met name in gevallen van diefstal en oplichting, inbraak en plundering, bedelarij en vagebonderij, hoererij en ontucht. Boomschenden ontbreekt in deze lijst van vergrijpen. Het kan natuurlijk zo zijn dat landeigenaren de boomschenders geselden zonder tussenkomst van het gerecht. Het is echter ook goed mogelijk dat het dreigement van lijfstraffen al volstond. Volgens historicus René Huiskamp moeten we

het dreigen met deze zware straf ook zien als een middel van lokale machthebbers om de lokale bevolking te intimideren. Dit blijkt uit zijn onderzoek naar Nicolaas van Ommeren, een corrupte president-schepen van de Peellandse gemeente Bakel en Milheeze, die in 1771 door de Raad van Brabant werd veroordeeld tot een boete, ambtsontzetting en een twaalfjarige verbanning. Van Ommeren misbruikte zijn positie onder meer door boomschenders af te persen. In 1763 dwong hij de strodekker Jozef Jaspers een enorme afkopsom af, nadat hij hem had betrappt op het weghalen van een aantal losliggende mastboompjes langs de openbare weg. Van Ommeren joeg de man angst aan met het dreigement dat hij voor dit delict op een boevenkar naar 's-Hertogenbosch zou worden gebracht om daar op de Markt een geseling te ondergaan. Jaspers geloofde dat – er hingen tenslotte waarschuwborden met dezelfde boodschap – maar zijn zwager schoot hem te hulp en spande een procedure tegen Van Ommeren aan wegens afpersing. Zijn zaak steunde op het feit dat deze strafmaat bij onschuldige overtredingen als die van Jaspers nooit gehanteerd werd, en op het feit dat Van Ommeren geen duidelijk antwoord kon geven op de vraag op welke grond Jaspers precies was beboet.

Markering

Behalve het beschermen van bezit hadden de boomschendersborden waarschijnlijk nog een an-

dere functie: het afbakenen van grondgebied. Dit kreeg ten tijde van de achttiende-eeuwse herbebossing extra prioriteit. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is de locatie waar de borden zich bevonden. Over het boomschendersbord uit Het Noordbrabants Museum wordt in de *Handelingen* van het Provinciaal Genootschap uit 1910 het volgende geschreven: “De schilderij hing oudtijds tegen een muur in de voormalige herberg 't Bijltje te Vught ter plaatse waar de straatweg zich splitst in de wegen naar Boxtel en Tilburg. Oudtijds waren dikwijls dergelijke op de wegwijzers bevestigd.” Met deze herberg wordt 't Oude Bijltje bedoeld dat zich tot in de negentiende eeuw op de hoek van de Taalstraat en de huidige Helvoirtseweg bevond. In de omschrijving staat dat het bord in de herberg hing, maar het is waarschijnlijker dat dit buiten heeft gehangen. Aanwijzingen daarvoor zijn ook te vinden in de beschrijving van andere geselborden. De catalogus van de Middelburgse oudheidkamer noemt bijvoorbeeld een geselbord dat “aan het begin van den Vlissingschen straatweg” zou hebben gehangen. Rechtshistoricus Hein Vera verwijst in zijn proefschrift over gemene gronden in de Meierij naar een bord in Oirschot. Dat bord hing aan een paal “aan het begin van dien nieuwen weg of dyk tegen den straatweg aan”. Ook in een akte van een Alkmaarse notaris, besproken in een artikel van rechtshistoricus Jan Belonje, wordt een geselbord genoemd dat zich aan een paal “twee a drie voeten” van een grenspaal bevond “op de Heereweg

tusschen de Heerlijkheeden Wimmenum en Bergen”. Boomschendersborden werden op specifieke plekken opgehangen: langs de weg, helemaal aan het begin daarvan, of op een splitsing van wegen. Dit doet al vermoeden dat zij bedoeld waren om grenzen van grondgebied te markeren. In sommige gevallen is op basis van schriftelijke bronnen deze link ook direct te leggen. Hein Vera laat in zijn proefschrift zien dat er in Brabant veel onenigheid tussen gemeenschappen was over waar de grenzen van de gemene gronden lagen. Het onderhouden van wegen en het beplanten van de bermen was een manier om aanspraken op een grondgebied te ondersteunen, en het plaatsen van een geselbord was daarbij een extra hulpmiddel. Uit een document van de Leen- en Tolkamer van 's-Hertogenbosch blijkt dat de gemeente Oirschot dat ook heeft gedaan. De regenten van de heerlijkheid Liempde deden in 1770 hun beklag, omdat de regenten van Oirschot delen van hun grondgebied hadden geïsurpeerd. Niet alleen hadden zij op de “vroente” (de gemene gronden) van Liempde een nieuwe weg aangelegd, maar zij hadden deze ook “ten wederzyde met boomen doen beplanten” en “aan het begin van dien nieuwen weg of dyk tegen den straatweg aan doen stellen een paal met een geschilderd bord, het welk de straf der boomschenders vertoonde”. Met deze acties probeerden de bestuurders van Oirschot zich volgens deze petitie “een directe aanmatiging van jurisdictie aldaar” toe te eigenen.

Links: Op de eerste binnenplaats van kasteel Heeze hangen twee identieke houten borden die ooit tijdens een opruiming van het kasteel zijn gevonden. Mogelijk zijn dit replica's van oudere geselborden. (Foto: Han van Meegeren)

Rechts: Anonim, *Straff der Heijden*, 1710. (Olieverf op paneel, 57,5 x 40,8 cm. Foto: Peter Kessels. Collectie: Historiehuis/Gemeente Roermond)

Andere geselborden

Geselborden, zoals het boomschendersbord, waren belangrijke markeringspunten in het landschap van de achttiende eeuw. Dat dat zowel in een landelijke als in een stedelijke context zo werkte, blijkt uit de enige twee andere bekende geselborden. In het Historiehuis Roermond bevindt zich een exemplaar met daarop de "Straff

der Heijden". Een man, ruggelings zichtbaar, is aan handen, middel en voeten gebonden aan een paal, en wordt door een figuur aan de rechterkant met een roede geslagen. De figuur aan de linkerkant heeft waarschijnlijk een brandijzer vast, gezien de vuurpan met gloeiende kolen rechtsonder. Dit bord hing bij een van de stadspoorten van Roermond, de Kraanpoort, met de bedoeling om "heidenen" (toentertijd een synoniem voor rondtrekkende Roma en Sinti) te weren. Het Overkwartier van Gelderland, waartoe Roermond behoorde, bepaalde in 1713 dat "Aegiptiens ofte Heijen" de stad niet mochten binnengaan, op straffe van geseling en brandmerking.

In Museum Gouda is een geselbord met het onderschrift "Straff der Swane Schenders" te zien, dat volgens de negentiende-eeuwse historicus Jan ter Gouw "op een paal aan de stadssingel" moet hebben gehangen. Dit paneel is breder dan het hoog is en heeft een iets kleiner formaat, maar vertoont verder veel overeenkomsten met het boomschendersbord. In het midden van het paneel zien we een man met een ontbloot bovenlijf, vastgeketend aan een witte paal, zijn polsen boven zijn hoofd en zijn middel in een beugel. Ook hier heeft de gerechtsdienaar die hem geselt twee roedes vast. Aan zijn kleding te oordelen

dateert dit bord van een iets latere periode: loszittende broeken werden in Nederland pas sinds de Franse tijd gedragen. Op beide geselborden is de waarschuwingstekst met witte letters in een donkere balk onderaan het bord geplaatst.

De meest interessante overeenkomst tussen de twee voorstellingen is de locatie van de geselscene. Het was in de vroegmoderne tijd gebruikelijk dat lijfstraffen plaatsvonden op een centrale plaats, zoals een marktplein, zodat de strafvoltrekking een afschrikkende werking op de toeschouwers zou hebben. De makers van de geselborden uit Gouda en Vught kozen er echter voor om de straf te situeren juist op die plek waar het vergrijp had plaatsgevonden. De boomschender is, zeer toepasselijk, vastgezet aan een boom in plaats van een speciale geselpaal. Op de achtergrond zien we de schaduwen van andere bomen en struiken. Ook de zwanenschender lijkt zich op de plaats delict (i.e. de stadssingel) te bevinden: hij kijkt uit op een waterpartij waarin twee zwanen zwemmen en op de achtergrond zijn door de witte reling nog net de voorgevels van een rij grachtenpanden te zien. Voor voorbijgangers moeten de geselborden een afspiegeling van de directe omgeving zijn geweest, en tegelijkertijd, als zij kwaad in de zin hadden, een voorbode van wat nog kon komen.

Slot

Het boomschendersbord uit Het Noordbrabants Museum blijft uniek in zijn soort, maar dankzij geschreven bronnen, zoals rekeningen, ordonnanties en rechtbankverslagen kunnen wij het toch in een context plaatsen. De online databanken, die de afgelopen decennia door erfgoedinstellingen en bevlogen particulieren zijn samengesteld, maken dit onderzoek toegankelijker dan ooit. De stukjes informatie die deze bronnen bieden, laten zien dat het Vughtse boomschendersbord een product is van grotere ontwikkelingen. Zo vertelt dit bord het verhaal van een achttiende-eeuws Brabant waar de geselstraf hoogtij vierde, waar het eigendomsrecht over grondgebied steeds scherper werd afgebakend, en waar het bos langzaam maar zeker weer aan terrein begon te winnen. ■

Bronnen

- J. Ter Gouw, *De Oude Tijd* (Haarlem 1872)
- G.N. de Stoppelaar, *Catalogus der oud- en zeldzaamheden, schilderijen, teekeningen en portretten, aanwezig in de oudheidskamer ten raadhuijs van Middelburg*. Tweede, vermeerderde uitgaaf (Middelburg 1876)
- *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1903-1910* (Den Bosch 1910)
- J. Belonje, 'Grenspalen In Hollands Noorderkwartier', in: *De Speelwagen*, vol. 6, nr. 10 (1951) p. 305-312.
- R. Peeters, *Nicolaas Frederik Knip, Stamvader van een kunst-schildersgeslacht (1741-1808)* (Tilburg 1975)
- H. Steensma, *Straffen door de eeuwen heen: de beul, het tuchthuis en de gevangenis* (Den Haag 1982), p. 37.
- R. Huiskamp, 'Een corruptiezaak in de achttiende-eeuwse Meierij van 's-Hertogenbosch' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* jg. 17, nr. 1 (1991), p. 73-97.
- H. Vera, ... *Dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertog 1000-2000* (Oisterwijk 2011)
- J. van Helvoirt, *Esbeek van de hak op de tak* (Esbeek 2014)

Websites

- Han van Meegeren, 'Straff der boomschenders', 3 januari 2008. Zie: <http://www.cubra.nl/bomen/boomcuriosa/heezebordkas/teeel/heezeboombord.htm>
- Martien van Asseldonk, 'Bossen en bomen', 8 november 2014. Zie: www.oudzijaart.nl
- Hein Vera en Herman de Wit, 'Costuymen, keuren, reglementen, voorschriften, wetten'. Zie: <http://home.wxs.nl/~vera0000/costuymen.html>

Primaire bronnen

- *Extract uyt de resolutien van de ... Raaden van State der Vereenigde Nederlanden*, 5 januari 1746. (Collectie: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)
- Criminele processtukken in Archief Bossche schepbank via Dataschurk: Dossier 159-01, Record 1255; Dossier 137-21, Record 165; Dossier 124-20, Record 113. (Collectie: Erfgoed 's-Hertogenbosch) Zie: <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/onderzoek/hulp-bij-onderzoek/dataschurk>
- 10210 Schepbank Heeze, Leende en Zesgehuchten, 1400-1810. B1bf 202. (Collectie: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven)
- 15240 Schepbank Helmond, 1396-1810. IIA2 1951. (Collectie: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven)
- LT 17 f. 81 19-6-1770. (Collectie: Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch)

